

A kisebbségek és a magyar sérelemérzet*

A kisebbségi kérdés érdekes adalékul szolgálhat arra, miért nem tud a kommunista szocializmus magyar földön valódi nemzeti gyökereket eresztetni. Nem azt akarom ezzel mondani, hogy a szovjet mintájú politikai rendszer semmit nem adott a magyar társadalomnak, vagy hogy a magyar kommunista párt politikája és a magyar társadalom törekvései között semmilyen ponton nem volt párhuzam. De az egyezések ellenére kezdettől fogva volt és maradt egy *törésvonal*, amely Magyarország *nemzeti alaphelyzetével* függ össze, valamint azzal, hogy az országot a szovjet politika függvényeként kormányzó párt ezzel az alaphelyzettel szemben a legjobb esetben közönyt tanúsíthat, rosszabb esetben pedig a nemzeti érdekek megtagadására kényszerül.

Az alaphelyzet

Az említett „alaphelyzet” kezdete az, hogy az ország vesztesként került ki egy olyan háborúból, amely nem egyszerűen hadviselő hatalmak vagy népcsoportok között folyt, hanem – a nemzetközileg mindmáig elfogadott jogi és erkölcsi értékkála szerint – a Jó és a

---

* Ez a dolgozat a Borsody István szerkesztette „Hungary and the Hungarians: the Partition of a State and a Nation” c. angol nyelvű munka számára készült (Yale Publication Series).

Rossz erőinek megütközése volt. Ez Magyarországot nemzetközi megítélés szerint bűnös országgá tette s ez a körülmény még akkor is némi alacsonyabbrendűséggel járna – gondoljunk csak a nyugat-német külpolitika máig fennálló korlátaira – ha máskülönben visszanyerte volna teljes belső önrendelkezését. Mint ahogy a németek sem hivatkozhatnak a Versaille-i békeszerződés visszásságaira vagy igazságtalanságaira a hitleri terjeszkedéssel kapcsolatban, a magyar közvélemény is kizárólag magánmonológot folytat, amikor 1941 és 1944 közti úttévesztését és annak különféle, rettenetes következményeit a „trianoni számlára” akarja írni, illetőleg (nem minden történelmi logika nélkül) az 1920 után befutott kényszerpályából vezeti le.

A fentebb leírt képletet súlyosbítja, hogy az ország 1944 őszétől a szovjet érközónába került s hogy nemzeti álláspontjának minden hivatalos kifejeződésére – beleértve még az átmeneti koalíciós korszak (1945-1947) külpolitikai megnyilvánulásait is – a szovjet cenzúra nyomta rá a bélyegét. Erről még alább részletesen fogunk szólni, de a helyzet lényegét már itt előlegezhetjük. A szovjet értelemben vett cenzúra nem azt jelenti, hogy az ellenörzés alá vont társadalom tetszése szerint boronghat, s hogy ennek kifejeződését a cenzor hol megengedi, hogy meg letiltja, hanem azt, hogy a társadalmat és annak minden intézményét arra kényszerítik, hogy a cenzor ízlése szerint gondolkodják, – vagy legalábbis ezt színleljék. A magyar társadalom ennél fogva már 1945 óta arra kényszerül, hogy az azt megelőző korszakról, s elsősorban a háborúba vezető út állomásairól és történelmi tényezőiről, *lényegében a szovjet érték-skála szerint elmélkedjék*, s – főként – ebben a szellemenben nyilatkozzék meg. (Az egyszerűség okáért itt most eltekintünk azoktól a kivételes alkalmaktól, amelyek során nem ez történt; a kivételekre csakúgy mint az újabb időkben kibontakozó szellemi ellenállásra később térünk vissza.)

Mi ebben a baj? – kérdezhetné itt egy holdról pottyant ember. Nincs-e abban valami erkölcsileg egészséges és megnyugtató, hogy egy eltévelyedett nemzet önvizsgálatra, s hibáinak megtagadására kényszerül? Szándékosan teszem fel a kérdést ebben a naív, szinte provokatív formában; a válasz ugyanis közelebb visz bennünket a magyar nemzetre nehezedő nyomás valódi jellegének megértéséhez. Először is szó nincsen arról, hogy a szovjet megszálló hatalom vagy a nevében intézkedő kommunista párt valaha is erkölcsi önvizsgálatot követelt volna: erre, minden egyébtől eltekintve, a Moszkvából importált ideológia fogalmi rendszere sem volt alkalmas. A szovjet cenzor nem követelt mást, mint „a bűnös múlt” szóbeli elítélését – s ezt is csak az előírt, felszínes, propagandasztikus vagy ideológikus nyelvezetben –; mélyebb önvizsgálatra már azért sem kerülhetett sor, mert ez csak olyan, keresztény vagy humanista etika szerint lett volna lehetséges, amelynek a rendszer kezdettől fogva úgyszólván nem adott nyilvánosságot.¹ Másodszor és főleg: a lényeg az volt, hogy 1945-től kezdve Magyarország nemcsak múltbeli tévedéseit nem mentegethette, hanem a jelenben őt ért igazságtalanságokról sem beszélhetett. Legyünk még pontosabbak. Emberi fogalmak szerint normális, ha egy legyőzött nemzet kimondhatja, hogy őt legyőzték. Mint ahogy az is természetes, hogy a legyőzetésével kapcsolatos kellemtelenségeket – kemény bánásmód, garázda katonák büntetetei, a megszálló hatóságok illetéktelen beavatkozása a mindennapi életbe, stb. – kipanaszolja. A történelemben voltaképpen nincsen példa arra, hogy egy népet, még amikor leigázzák is, megfosszák a *jus murmurandi*-tól. Homeros korától az ozmán birodalom késő századaiig ez volt a lantosok egyik fontos társadalmi funkciója. Nos, a szovjet megszállók pontosan ezt a jogot tagadták meg a magyar néptől (mint ahogy a lengyeltől is, s minden általuk politikailag birtokba vett nemzettől vagy népcsoporttól). A múlt ideologisztikus átinterpre-

tálása voltaképp csak része és előkészítése volt egy olyan új propaganda-beállítottságnak, amelyben a valóságos nép tényleges – vagyis nem szabványosított – érzelmei és vélekedései előtt minden kifejezési lehetőség bezárult.²

Ebben az összefüggésben kell elhelyezni a tulajdonképpeni kisebbségi kérdést. Az 1946. évi békeszerződés néhány kisebb módosítással – melyek szintén Magyarország kárára történtek – szentesítette a Trianonban meghúzott határvonalakat. Ezáltal ismét több, mint három millió etnikailag magyar személy rekedt a magyar államhatárokon kívül, nem szólva arról a több százezerről, aki a menekülést, ill. az áttelepülést választotta. Normális körülmények között – s ez bizonyos időszakokban még Kelet-Európában is így volt – egy nemzetállamnak joga van aktívan törődni a határain túl élő rokon-etnikumok sorsával. Vagy, amikor a politikai törődés akadályokba ütközik, legalábbis *kulturális* kapcsolatokat tarthat velük. S még abnormálisan feszült viszonyok közt is elemi jognak tekinthető – oly természetesnek, hogy még a kodifikáció is nevetségesnek tűnik! – hogy a rokonok sorsát az anyaország számon tartja, arról a tényállapotnak és érzelmeinek megfelelően *beszél*. Nos, e némileg triviális elveket csak azért soroltam fel, hogy az 1945 után beállt helyzet abnormális jellege világosabban kidomborodjék. Az 1946. évi békeszerződés és a szovjet hatalmi zóna sztalinisztikus normáinak bevezetése óta Magyarországnak nemcsak hogy *törődni* nem szabad a határain túl élő kisebbségekkel, de igazában véve még *beszélnie* sem szabad arról, hogy ezek léteznek, s még kevésbé arról, hogy mindennapi létükben nyomásnak vagy fenyegetéseknek vannak kitéve. Ebből a szempontból Magyarország helyzete a kelet-európai térségben majd hogy nem egyedülálló. Hasonló tilalom alá 1945 után csak Románia került – meg Kelet-Németország: annak helyzete azonban nem összehasonlítható, mert nem ott él a német nemzet

túlnyomó része –, *Románia viszont a hatvanas évek során megtalálta a módját annak, hogy e tilalmat felmondja.*

Mivel magyarítható Magyarországnak ez a sajátos hátránya? Véleményünk szerint három vagy négy tényező játszott össze 1945 után e különlegesen hátrányos helyzet kialakításában és stabilizálásában. Az egyik a vereség a már említett morális tehertétellel súlyosbítva. Egy második tényező, hogy a magyarság nem szláv nemzet. Egy harmadik: a kis-antant komplexum (mindkét oldalról!). A negyedik végül: a Szovjetunió speciális érdekeltsége Kelet-Európa jelenlegi területi rendjében. Vegyük sorra a három utóbb említett tényezőt.

A magyarság nem szláv nemzet: e körülmény pontos kihatását nagyon nehéz lemérni. 1945 után a térség szláv nemzeteit is érték súlyos sérelmek, amikor egyes területi vagy más adottságaik összeütközésbe kerültek a szovjet állam expanziós törekvéseivel. (Gondolok itt nevezetesen Lengyelország keleti vidékeinek elcsatolására, valamint a Benešék által saját területként számon tartott Kárpátalja meglepetésszerű bekebelezésére.) Mindamellet elvitathatatlan, hogy Sztálin magatartására a háború utolsó szakaszában egyfajta szláv közöség-tudat is rányomta bélyegét,³ s végülis – a már említett két kivételtől eltekintve – minden területi átcsatolás és népességkitelepipítés a térség nem-szláv népeinek (németek, magyarok, románok) rovására történt. Jellemző ebből a szempontból Bulgária kivételezett helyzete, valamint az a nyomatékos szovjet támogatás, amelyben a szlovákiai magyarság kitelepítését célzó Beneš-féle terv részesült.

A kis-antant komplexum: e dolog lényege az, hogy okkal vagy ok nélkül, szomszédai szemében Magyarország is felelős a második világháború némely fejleményéért. Kétségtelen, hogy Magyarországot területi sérelmei és követelései sodorták bele a német szövetségbe; ráadásul Hitler mindent megtett, hogy ezt az indíttatást

a végsőkig kihasználja. Csehszlovákia oldaláról nézve ez úgy fest, hogy az ország 1938 utáni feldarabolása a magyarok miatt is történt; Jugoszlávia máig sem felejtette el, hogy Magyarország 1941 tavaszán – egy alig néhány hónappal korábbi szerződésben vállalt barátsági ígéretét megcsúfolva – hátbatámadta; a románok pedig mind a mai napig úgy gondolják, Magyarország csak az alkalmat várja, hogy ismét bevonuljon Erdélybe. Ilyen emlékek mellett a magyar kisebbségek helyzetét feszegetni valóban kényes dolog. Pusztán elvileg a kisebbségek iránti érdeklődés ugyan nem azonos a területi revizionizmussal, de a konkrét magyar esetben ez a gyanú mindig felmerülhet, innen az a bonyolult szövevény, melyet a tömörség okából kis-antant komplexumnak nevezünk. Kis-antant oldalról ez a jelenség-szövevény állandó résenlétet és gyanakvást jelent⁴, magyar oldalról pedig azt a lelkileg rosszul feldolgozott érzést – valóságos lelki komplexust –, hogy itt a legigazabb ügyre valami megfoghatatlan átoksúly nehezedik. A Helsinki 1975. évi záróokmány, ha ugyan egyáltalában jelentett valamit a magyar közvéleménynek, csak ezt az érzést erősítette.

A Szovjetunió speciális érdekeltsége: minden tényező közül ez a legvilágosabb. Itt nemcsak és nem is elsősorban arról van szó, hogy 1944 óta a Szovjetunió egy olyan területet is birtokol (Kárpát-Ukrajna), ahol jelentős magyar kisebbség élt, nevezetesen a városokban, s részben még él is, hanem a Kelet-Európában végbement területi átrendezések szélesebb összefüggéseiről. Csehszlovákiától és – különösen – Romániától és Lengyelországtól a Szovjetunió jelentős területeket vett el, de mindegyik országot kárpótolta is valamivel; Csehszlovákiát és Romániát Magyarország rovására. Ha tehát Magyarországnak megengedik, hogy a határain túli kisebbségeivel és történelmi emlékeivel foglalkozzék, akkor ugyanezt a lengyeleknek, a cseheknek és a románoknak sem lehet megtiltani. A román és a szovjet kormányzat ez

ügyben már évtizedek óta roppant különös – pusztán intellektuális mércével mérve, komikus – párbeszédet folytat rejtnyelven, ahol „Erdélyre” „Beszarábia” a válasz és megfordítva. A magyar kormányzatot ebben a kérdésben Moszkva rövid pórázon tartja: önálló kezdeményezésre nincsen joga, s alapos okkal feltételezhető, hogy amikor magyar hivatalos oldalról nagynéha valamilyen megnyilvánulásra kerül a sor az erdélyi magyar kisebbség ügyében, az nem független a szovjet-román viszony alakulásától. (Aláhúzzuk, hogy a hivatalos megnyilvánulásokról beszélünk, nem pedig a közvélemény spontán kezdeményezéseiről.)

A nemzeti „alaphelyzetre” vonatkozó megjegyzéseinkhez még ennyit: nyilvánvaló, hogy ezek az adottságok szigorúan lehatárolják azt, amit a kormányzat, de azt is, amit a nem-hivatalos magyar társadalom tehet. A kommunista párt-állam és a magyar társadalom között a feszültség nem a lehetőségek megítélése körül van – vagy pontosabban szólva: csak igen kis részben forog e körül –, hanem abból keletkezik, hogy a két fél közül az első kezdettől fogva a teljes passzivitás álláspontjára helyezkedett, míg a második úgy véli, hogy a meglévő adottságokon belül is lehetne, kellene valamit tenni. A továbbiakban ezt a különbséget, e kétféle beállítottság összeecsapásait, illetve egymás kölcsönhatásában való fejlődését fogjuk elemezni.

Témánk szempontjából lényegében három korszakot kell megkülönböztetnünk a háború utáni magyar politikai élet alakulásában: 1) az 1947-ig (48-ig?) tartó koalíciós időszakot; 2) a szovjet ideológiához és frazeológiához való szolgai alkalmazkodás korszakát, amely – az 1956-os megszakítástól eltekintve – lényegében a hatvanas évek elejéig tart; 3) a kádárista konszolidációval járó ideológiai fellazulás korszakát, amely a hatvanas évek közepe táján vette kezdetét, de – a nemzeti kérdések vonatkozásában – főként a hetvenes évek vége felé bontakozott ki.

A koalíciós korszak

Ez a korszak annyiban különbözik a későbbiektől, hogy a szovjet-központú „internacionalizmus” itt még nem kormánypolitika. Ennélfogva bizonyos nemzeti igények és panaszok még „nagypolitikai” szinten is kifejezést nyehetnek, s nyernek is, elsősorban a Független Kisgazdapárthoz tartozó – vagy abból kiváló – politikusok megnyilatkozásaiban. Ugyancsak említést érdemel, hogy ebben az időszakban még a Kommunista Párt sem egészen érdektelen a nemzeti kérdések iránt. Hogy indíttatása taktikai – választók megnyerése, stb. –, az nyilvánvaló, de témánk szempontjából másodlagos.

A korszak középpontjában – nemzeti szempontból – az 1946-os béketárgyalásokon kialakítandó magyar álláspont áll, valamint a csehszlovákiai magyarok kitelepítése. Ennek története hosszabb tárgyalást kívánna, a jelen keretben be kell érünk néhány utalással.

- A béketárgyalások elé a magyar közvélemény a legmélyebb pesszimizmussal néz. „Hitler utolsó csatlósa” nem hangoztathat igényeket, s még panaszt is csak szordinóval tehet. Minthogy az 1938 előtti határokhoz való visszatérés a fegyverszüneti jegyzőkönyvek és Potsdam óta befejezett tény, magyar részről legfeljebb néhány szerény részlet-kérés adható elő.

- E sovány kereten belül már eleve nyilvánvaló, hogy az új szovjet-magyar határ: érinthetetlen. Hasonló okokból a jugoszláv-magyar határ bármily részleges kiigazítása sem jöhet számításba. A csehszlovák-magyar határ talán egy fokkal kevésbé tabu az előbbinél: de Beneš és Gottwald jóelőre gondoskodtak arról, hogy amennyiben itt egyáltalán módosításról szó lehet, az csak a magyarok rovására történhessék.

- Marad tehát az észak-erdélyi területsáv, úgyis mint az egyetlen határvonal, amelyet illetően a fegyverszüneti és az azt követő megállapodások látszólag nem

rendelkeztek véglegesen. Románia egyébként is csak fejhosszal előzte meg Magyarországot a szövetségesekhez való átállásban. A koalíciós kormány szakértői, a Független Kisgazdapárt, s általában a koalíciós éra nem-kommunista elemei ebben a vonatkozásban határozott akciót sürgetnek⁵. A kommunista párt vezetői sokkal rezerváltabbak; bizonytalanságuk oka föltehetően az, hogy szovjet részről e kérdésben sem biztatás, sem határozott tiltás nem érkezik. A helyzet végülis a béketárgyaláson világosodik meg, aholis Molotov hallani sem akar semmiféle, mégoly szerény határkiigazításról sem magyar etnikai szempontok alapján.

- A kedvezőtlen döntés előérzetében a Magyar Kommunista Párt vezetősége roppant ügyes retorikai álláspontot foglal el, ugyanis azt állítja, hogy Magyarország belső rendjének alakulása szerint számíthat a béketárgyalásokon kedvező meghallgatásra vagy annak ellenkezőjére⁶. Így aztán az – előrelátható – negatív kimenetelt úgy kommentálhatja, hogy Magyarország azért szenvedte el, mert belsőleg még túl erős pozíciókat élvez „a reakció” (értsd: a Kisgazdapárt).

- Érdekes módon a kommunista vezetés jóval aktívabb és határozottabb a csehszlovákiai kitelepítések ügyében; föltehetően azért, mert az erre vonatkozó kezdeményezés nem Moszkvában, hanem Prágában született, s ennél fogva kommunista pártközi alapon megapellálható. Ha az 1956 októberi eseményektől eltekin-tünk, retrospektíve megállapíthatjuk, hogy az 1944-et követő négy évtizedben ez volt az egyedüli alkalom, amikor a Magyar Kommunista Párt valamilyen tényleges nemzeti ügyben *őszinte indignációnak* adott kifejezést⁷.

- Figyelemreméltó, hogy az 1946 körüli vitákban és megnyilvánulásokban a határokon túl rekedő kisebbségek problémája úgyszólván fel sem merült, kivéve természetesen a szlovákiai magyarok vonatkozásában. Ebben természetesen része van az 1944. évi traumának

és a már fentebb tárgyalt bűnösségi komplexusnak: ki is merészelte volna ezt a kérdést feszegetni, annak biztos tudatában, hogy kommunista vagy szovjet részről nyomban rá fogják sütni a revizionizmus bélyegét? A kérdés elsikkadásában szerepe van az információs alap hiányának is: ezekben az években Magyarországra még igen kevés hír jutott el az Észak-Erdély román visszavételekor, 1944-ben történt kilengésekről, vagy azokról a tömeges megtorlásokról, amelyeket a Tito-vezette jugoszláv partizán-hadsereg a vajdasági magyarok körében véghezvitt. Pontosabban: az ezekre vonatkozó magán-értesülések semmiféle sajtó-nyilvánosságot nem kaphattak, s voltaképpen mind a mai napig sem kerültek a magyar közvélemény tudomására. Végül megemlíten-dő, hogy a Népszövetség alapítóival ellentétben az 1946. évi békeszerzőket a kisebbségi jogok intézményes védelme egyáltalán nem foglalkoztatta. Így azokért fel-lépni ezidőben nemzetközi jog-alap sem volt.

Összefoglalóan a tárgyalt korszakról megállapítható, hogy a magyar társadalom nemzeti frusztrációjának már minden eleme megtalálható benne: a megszállással kapcsolatos megaláztatások, a nemzeti fájdalmak kimondására nehezedő tilalom, a nemzeti álláspont szu-verén kifejeződése előtt meredező korlátok, a kelet-európai területrendezés végzetszerű, minden vitát eleve kizáró lebonyolítása, a határokon túli magyar etnikumokkal való kapcsolat úgyszólván teljes megszakadása.

A hatalom teljes megragadása felé haladó kommu-nista párt a korszak kezdetén még rendelkezik némi érzékenységgel az „újabb Trianonból” fakadó problé-mák iránt. De ahogy közeledik a helyzet a végleges szov-jet képlet felé, úgy csökken a kommunista vezetés nem-zeti érdekeltisége. A nemzettel való azonosulást egyre inkább kiszorítja a Sztálin által kibocsátott nemzetközi, regionális és helyi direktívákhoz való fölzárkózás (Nyug-at elleni kampány, a Tito féle „árulás” elítélése, a szov-jet intézményrendszer gyorsított átvétele, stb.).

Minden, amit e Moszkva-központú hazafiság a magyar nemzetnek ígérni tud, csupán ennyi: a szocializmus felépítése Magyarországon és a szomszéd országokban a nemzeti kérdéseket is automatikusan meg fogja oldani az egyenlőség és a testvériség jegyében. Ennek *mikéntjéről* a tantétel hallgat, mint ahogyan azt sem mondja meg, mi a teendő azokkal a kisebbségi népcsoportokkal, amelyek mondjuk egy áruló, anti-szocialista – titóista államkeretbe szorulnak... Ezzel kapcsolatban említést érdemel, hogy míg *bolgár* kommunista oldalról a Tito-ellenes kampányba belefért a macedón kérdés feszegetése, a *magyar* kommunista pártvezetésnek egy pillanattig sem volt kiosztva a vajdasági magyarok helyzetének *magyar nemzeti szempontból* való vitatása.

Az uniformizálás korszaka

Ebben a korszakban, amely az 1956-os megszakítástól eltekintve mintegy másfél évtizedig tart (1949-től a hatvanas évek első feléig), az uralmon lévő párt láthatóan, sőt látványosan arra törekszik, hogy a magyar nemzeti tudat helyébe valamiféle szovjet-központú lojalitást állítson. Ideológiai bikkfanyelven ezt nevezik a „szocialista hazafiság” és az „internacionalizmus” ötvözetének. A két kifejezést azért kell idézőjelbe tenni, mert mind a kettő művi kreáció, semmiféle spontán érzelemnek vagy történelmileg kialakult beállítottságnak nem felel meg.

Az „internacionalizmus” oldaláról nézve a magyar pártvezetés semmiféle eredetiséget nem mutat fel: bármily elcsépelten hangzik is ez a szó, valóban *szolgai*an követi a moszkvai instruktorok által előírt tananyagot. De ebben nem áll egyedül; egyszerű szövegelemzéssel megállapítható, hogy ugyanebben az időben pontosan

ugyanaz történik Kelet-Berlinben, Prágában, Bukarestben, Szófiában, sőt – némi hangfogóval – Varsóban is. A szóbanforgó internacionalizmus fő tartalma: a Moszkva iránti feltétlen lojalitás, eszközei: a szovjet politika istenítése, a lenini-sztálini üdvtörténet kiterjesztése a múlt és a jelen minden vonatkozására, s – különösen az iskolai oktatásban – oroszosítás. E tartalomtól következik, hogy ez a szellemiség *legalábbis* szűk helyre szorítja a nemzeti szempontot, rosszabb esetben egyenesen kiforgatja és megcsúfolja. A közműveltség burkolt vagy nyílt eloroszosítása külön tanulmányt érdemelne; magától értetődik, hogy erre az országban magában máig sem kerülhetett sor, de – furcsa módon – a témát a nyugati magyar emigráció is elhanyagolta⁸. Pedig ennek elemzése még nyelvészeti-
leg is érdekes következtetésekre adna alkalmat.

A korszak magyar pártvezetőinek – Nagy Imre kivételével, de az 1956 utáni Kádár János beleszámításával – egyik sajátossága az, ahogyan a „szocialista hazafiság”-ot értelmezik: sűrűn hangoztatott hazafiságuknak semmi néven nevezendő nemzeti tartalma nincsen. Ebben a vonatkozásban magatartásuk úgyszólván egyedülálló a kelet-európai térségben. Emlékeztessünk arra, hogy ugyanebben az időszakban Lengyelország megemészti Sziléziát és Pomerániát, Csehszlovákia fajilag kitisztogatja a Szudéta-vidéket és erőteljesen szlovakizálja a Pozsonytól Kassáig élő magyar népességet, Románia frenetikusan hozzálát az Erdélyben élő kisebbségek nemzetállami uniformizálásához, s még Bulgáriának is vannak kisebb-nagyobb nemzeti elégtételei (Dél-Dobrudzsa, a macedon-kérdés feszegetése). A korabeli keletnémet pártvezetéssel együtt a magyar kommunista párt az egyedüli, amelynek „nemzeti” és „hazafias” programja kizárólag abban áll, hogy *saját nemzetének nacionalizmusa ellen folytat irtó-hadjáratot, s hogy a nemzeti múltból szinte mindent kiiktat, ami nem a szovjet üdvtörténet felé mutat, vagy nem abba torkollik.*

A nyilvánvaló kivétel: Nagy Imre. Mégpedig nemcsak a forradalommal közösséget vállaló Nagy Imre, hanem az 1953-1955 közötti miniszterelnök is. 1953. júliusi kormánynyilatkozatának hangszerelése csakúgy, mint az azt követő másfél évben kidomborodó államférfiúi stílusa nyilvánvaló kísérlet arra, hogy a magyar közvélemény mélyebb rétegeivel szót értsen; hogy legalábbis jelbeszédben a magyarok tudtára adja: tisztában van azzal, hogy a sztálinista pártvezetés az országot *nemzeti*-*leg* is – s nemcsak gazdaságilag – elnyomorította. Nem véletlen, hogy 1956. októberében a fölkelte magyar nép Nagy Imre vezetését követeli. Egy frusztrált nemzet ösztönszerű vonzódása ez valakihez, aki ugyan maga is kommunista, de akiben a szélesebb nemzeti közvélemény egyszer már rokonlelket fedezett fel, s magáratalált.

De vegyük alaposabban szemügyre a magyar közvélemény alakulását a szovjet uniformizálás korszakában. Itt célszerű lesz három alkorszakot megkülönböztetni: az 1956 előtti, a forradalom alattit, s végül a szovjet restauráció időszakát 1956-tól a hatvanas évek közepéig.

A sztálinizmus évei, mint már láttuk, hivatalos oldalról a nemzeti érdektelenség vagy éppen a nemzettaadás évei voltak. A kommunizmussal nem azonosuló magyar ebből elsősorban azt érezte, hogy minden téma, ami a nemzet sorsával, igényeivel vagy sérelmeivel kapcsolatos, tilalmassá sőt gyanússá és veszélyessé vált (pld. ha iskolai órán a gyerek ennek valamiképpen hangot adott). Következésképpen uralkodó magatartássá vált a színlelés vagy az elhallgatás. Ez talán még több feszültséget is halmozott volna fel, ha a korszak más-különben is nem lett volna a társadalom általános megrendülésének időszaka. A pusztá fennmaradásért küzdő családokban amúgy sem maradt sok lehetőség nemzeti sorskérdések feszegetésére. Az eltompulás és a felejtés irányában hatott az is, hogy 1948 és 1956 között gyakorlatilag úgyszólván semmi kapcsolat nem maradt

a határokon túl élő családtagokkal vagy ismerősökkel. Az egyedüli magyarok, akiket ebben az időben élénken foglalkoztattak a nemzeti szétszakítottság és a kisebbségi sors problémái, Erdélyben, a Vajdaságban, vagy Dél-Szlovákiában éltek. Velük azonban a nemzet törzsének 1948 után nem volt sem személyi, sem kulturális összeköttetése. A lenini-sztálini szocializmus nemcsak, hogy nem „haladta túl” a nemzetek különállását, hanem az államhatárokat egyenesen áthatolhatatlanná tette. Egyebek között egy teljes írónemzedék nőtt fel a határ két oldalán úgy, hogy egymásról szinte mit sem tudott. Csak az 1956-os évben – a szovjet-jugoszláv viszony normalizálása után és a Hruscsov-féle desztalinizáció kezdeteivel – csökkent valamennyire a szovjet tábor országainak ez a hermetikus elkülönültsége.

Hogyan helyezkedik el az 1956-os magyar forradalom ebben a folyamatban? Szorosabb értelemben a forradalmat belső tényezők robbantották ki, melyeknek elemzésére itt nincsen hely. Az azonban aligha vitatható, hogy szélesebb értelemben a robbanást a nemzeti feszültség is előmozdította. Először is: a forradalmi ifjúság követelése között mindjárt kezdettől szerepelt a legfontosabb nemzeti követelés: a szovjet megszálló csapatok kivonulása és a nemzet szuverén önrendelkezésének visszanyerése. Másodszor: az október-novemberi eseményeket az egész magyar társadalom – a szovjet-hű politikai és rendfenntartó erők elenyésző kivételével – úgy élte át, mint nemzeti felkelést, a cselekvési és szó-lás-szabadságától megfosztott *igazi* magyar nép önmagára találását. A fejlemények csúcspontján ennek az érzésnek adott hangot Nagy Imre forradalmi kormánya, sőt az újjászervezett Kommunisták Pártjában meg-szó-laló Kádár János is⁹. A második szovjet beözönlés utáni hátvéd-harcok uralkodó motívuma ugyancsak a *nemzeti* ellenállás; ez a szellem – nem pedig valami újbaloldali osztályharcosság – nyomja rá a bélyegét a forradalmi munkástanácsok nyilatkozataira is.

Az 1956-os epizód túlságosan rövid volt ahhoz, hogy a felkelő erők az alapkérdésen kívül bármilyen más magyar nemzeti problémát feszegessenek. Ennyiben a szomszédos kommunista kormányok pusztán agyrémeiknek adnak hangot, amikor a magyar forradalmat határrevizionista szándékokkal gyanúsítják. Mindamelllett feltételezhető, hogy egy 56-os alapokon felépülő szuverén Magyarország másképp foglalkozott volna a határain túl élő kisebbségek jogi, politikai és szociális helyzetével, mint ahogyan ezt elődei tették, – s mint ahogy a továbbiakban a Kádár-kormány eljárta. Elszórt tanúságtételek egyébként arra utalnak, hogy a határon túli magyar kisebbségek – amelyek visszafojtott lélegzettel figyelték az anyaország egyenlőtlen csatáját a szovjet kolosszussal – egy kicsit erre is számítottak.

A harmadik alkorszakról, vagyis a „kádárizmus” első évtizedéről úgyszólván nincs mit mondani. A szovjet restauráció szolgálatát vállaló újjászervezett állampárt ugyanis a nemzeti kérdésekben száz százalékig a Rákosi-időszak szelleméhez tért vissza. Ha egyáltalán volt különbség, akkor csak annyiban, hogy Kádárék – helyzetüknél fogva – még a sztálini korszaknál is képtelenebb álláspontra kényszerültek. A Rákosi-Gerő-Révai féle pártvezetés egy olyan történelmi pillanatban vette át a hatalmat, amikor Magyarország (mint fentebb mondtuk) nemzetközileg kiközösített állapotban volt. A magyar múlt kíméletlen azonosítása a „feudalizmussal”, a német csatlóssággal és a háborús felelősséggel – igaz – ebben a mértékben túlkapás volt és nehezen jóvátehető elkülönülés a nemzettől, de a tézisnek volt valami történelmi alapja; a múlttal való gyökeres szakításnak 1945-ben nemcsak kommunista hívei voltak (Bibó!). Ezzel szemben 1956-nak „fasiszta ellenforradalom” való átminősítése kezdettől fogva szembefordulás volt a magyar nemzet egészével. Márpedig a Kádár-rendszer egész önlegitimációja erre a gyökeréig magyar-ellenes tézisre épül (ezt mostanában túl sokan felejtik el).

1944/45-ben az oroszokat nem kellett behívni, – a háború hozta be őket Magyarországra. 1956 novembere után viszont a művi úton kívülről felélesztett kommunista párt egyenesen *kérkedett* azzal, hogy ő hívta be a szovjet restauráló erőket – ami melleleg nem is volt igaz –, s nem átalta „második felszabadításnak” nevezni azt az aktust, amelyet a magyar (és a világ-) közvélemény egyértelműen úgy tart számon, mint a magyar nép demokratikus önrendelkezési kísérletének letiprását. Az 1956 utáni magyar tragédia természetesen nem független az 1945-56 közötti korszaktól, de Rákosiék *egy fokkal* kevésbé vetették el a sulykot, amikor a náci erők kiűzését Magyarországról felszabadításnak nevezték...¹⁰

Főntebb – az ötvenes évek első feléről szólva – a nemzeti problémák elhalványulását a társadalmi köztudatban a magán- és közélet minden területére nehezedő nyomással és a túlélés nehézségeivel magyarítottuk. Ez a tétel változatlanul alkalmazható az 1956. utáni restauráció első évtizedére. Az 1956 őszén tetemes vérvesztéget szenvedett és minden tagjában összetört nemzetnek hosszú évekig sem energiája, sem módja nem volt arra, hogy kifelé nézzen. A hatvanas és hetvenes évek azonban e vonatkozásban gyökeres változást hoztak.

A fellazulás korszaka

Túlzás nélkül elmondható, hogy a hetvenes években, s különösen azoknak vége felé, a magyar nemzettudat csöndes vulkánja új erupciós korszakba lépett, s olyan erővel és változatossággal mutatkozott meg, aminőre a háború óta még nem volt példa. Mintegy három évtizedes kiesés után – amelynek két fő oka, mint láttuk, a háborús útvessztés és az erőszakos elfojtás volt – a magyar közgondolkodás, s különösen annak legjobban kimunkált, historizáló válfaja, ismét kontinuitásba

lépett a magyar múlttal és a nemzet valóságos helyzetét meghatározó alapkérdésekkel. A változás, 1956 óta először, a társadalomból indult ki, s nem a hatalom oldaláról. Mindamellett része van benne egy sor, részint a konszolidációval, részint a hatalom gyakorlásának módszereivel összefüggő tényezőnek. A teljesség igénye nélkül említsük meg:

- egy új nemzedék színrelépését, amelyre nem nehezdednek sem az 1944-el, sem az 1956-al kapcsolatos kollektív traumák;

- az országhatárok kinyílását úgy a szomszédországok mint nyugat felé, mégpedig nemcsak a személyforgalom, hanem a kulturális termékek (könyv, film, zene) vonatkozásában is;

- a mozgósítási és eszmetisztogatósi buzgalom csökkenését a hatalom oldaláról;

- a kormányzás tárgyilagosabbá, szakszerűbbé válását és ennek folyamányaként a félelmi reflexek (a létbizonytalanság) csökkenését a lakosság minden rétegében.¹¹

Ami a hivatalos külpolitikai vonalat illeti, az látszólag nem változott, sem a „nagypolitikában”, sem a Csehszlovákiával, Romániával és Jugoszláviával való kapcsolatokban: a magyar kormány minden egyénieskedés nélkül, folyamatosan követi a szovjet vonalat. Erre a legszomorúbb példát a reformista Csehszlovákia 1968-as lerohanásában való részvétel szolgáltatja. De a Romániával szemben alkalmazott magyar hivatalos, állami vagy párt-hangnem is pontosan kifejezi a szovjet-román viszony állását. Egyetlen egyszer sem fordult elő az utolsó negyedszázadban, hogy e három országgal szemben a magyar külpolitikának bármilyen *saját* szempontja lett volna.

Ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy a Kádár-féle pártvezetés *teljesen közömbös* a határokon túli magyar népcsoportok sorsával szemben. A hetvenes évek óta e kérdésben elfoglalt magatartását inkább bizonyos két-

értelműség jellemezte. A hivatalos hallgatással – amely alól, a közhiedelemmel ellentétben, Kádár János Helsinki-ben elmondott beszéde sem jelentett kivételt – összefér a közvéleményből jövő hangok időnkénti eltérése. A magyar államvezetés – állítólag a kulisszák mögött – időnként román és csehszlovák kollégái értékre adja a kérdésben való érdekeltségét. (Ennek eddig egyetlen látható jele a Kádár és Ceaușescu között 1977 nyarán lefolytatott – s minden érdemleges eredmény nélkül maradt – kettős találkozó volt.)¹² Másfelől a mai magyar kormányzat méltányosan foglalkozik a magyarországi román, szlovák és német kisebbségek kulturális igényeinek kielégítésével; valószínű, hogy ezt részben azért teszi, hogy a viszonyosságot jobban szorgalmazhassa.

Az előző korszakhoz képest a hivatalos magatartás leginkább a belső közvélemény irányában változott; ebben politikai és személyi okoknak egyaránt szerepe lehet. Tény, hogy a hetvenes évek közepe óta nemcsak, hogy nem üldözik azokat, akik a határokon túli magyarokért tesznek valamit, hanem a kérdés néhány irodalmi vagy szaktörténeti feldolgozása még a hivatalos sajtóban is teret kapott (inkább a folyóiratokban, mint a napisajtóban). Egy-két esetben sajtóvitára is sor került, általában igen tompított hangon: így például 1981-ben ismert magyar családnevek elszlovákosítása kapcsán¹³, vagy 1982-ben egy Bukarestben kiadott magyar-ellenes uszító könyv körül¹⁴. 1983 tavaszán azonban ismét párt-programmá vált a „burzsoá nacionalizmus” elleni küzdelem¹⁵.

A hivatalos magatartást igen szemléletesen érzékelteti az a magánlevél, amelyet szerkesztőségünk 1983 nyarán Budapestről kapott, s melyet e kötet más helyén teljes terjedelemben közlünk¹⁶. A levelet sajtóügyekben járatos személy írta; tartalma röviden az, hogy a magyar újságírókat, ha netalán a kisebbségi kérdést próbálják feszegetni, külügyi tisztviselők oktatják ki a

„szövetségi hűség” követelményeiről. Ez korábbi időkhöz képest haladás, de ugyanakkor a kisantant-komplexus szívós jelenlétét is tanúsítja.

A gyökeresen új: a társadalmi nyomás, valamint az, hogy ennek következményeivel most már az apparátusnak is foglalkoznia kell. Csődje ez annak a hivatalos internacionalizmusnak, amely jó három évtizeden át a sajátos nemzeti kérdések iránti közömbösségre akarta rászoktatni a magyar társadalmat.

Mi történt a magyar társadalomban? Elterjedt vélemény nyugaton, hogy a kisebbségi kérdések felszínre kerülése a literátorok, s ezen belül is elsősorban Illyés Gyula érdeme. Illyés személyes szerepét nem lehet eléggé aláhúzni. 1977 végén ő volt az, aki újságcikkben kiáltotta bele a köztudatba, hogy Erdélyben elnyomják a magyar kisebbséget; az is igaz – s jellemző a közállapotokra –, hogy a cikk nem nevezte meg sem Romániát, sem Erdélyt, de mindenki értette, kikről van szó¹⁷. Ettől az időszaktól kezdve 1983-ban bekövetkezett haláláig számos nyilatkozatot tett hasonló értelemben – főleg külföldi lapoknak – és minden módon támogatni igyekezett a magyarokat, akik a szomszédos országokban népük elnyomása ellen szót emeltek¹⁸. Illyés Gyula kiállításainak az adott különös nyomatékot, hogy személyében ekkor már jóideje a nemzet lelkiismerete és a magyar szellem folytonossága testesült meg. A magyar közvélemény szemében Illyés szava – hogy egy ismert mondást parafrázáljunk – „hadosztályokkal ért fel”.

Mégis hiba volna az 1970-es évek közepén jelentkező közvélemény-hullámot Illyés személyére egyszerűsíteni. Fentebb már említést tettünk néhány mélyebb folyamatról, amely a változást magyarázza. Generációs és kulturális szempontból ezek közül talán a legdöntőbb az utazások fellendülése. A magyar társadalom számára a hatvanas évekkel kezdődő évtizedek: a felfedezés kora. Magyarok százezrei, vagy talán milliói előtt nyíltak ki a környező világ kapui, s ennek egyik meghatározó

élménye a határokon túl élő magyarokkal való kapcsolat-fölvétel vol. Ezt megelőzőleg állítólag már volt olyan magyar korosztály, amely nem is tudta, hogy a székelyek is magyarul beszélnek. Még ha ez legenda is, annyi tény, hogy a hatvanas évek elejéig a székelyek, vagy bármely más határon túli magyar etnikai csoport életviszonyairól Magyarországon senki sem tudhatott semmi bizonyosat. Mint ahogy – egy-két kivételezett utazótól, vagy határmenti családtagtól eltekintve – arról sem tudhatott az átlag-magyar, mi történt 1944 óta az erdélyi, felvidéki, vajdasági magyar városokkal és falvakkal. A hatvanas-hetvenes évek tömegturisztikájával ez a helyzet megváltozott, s a személyes híradások gyorsan terjedtek. Egyébként is alig van olyan magyar család, amelynek ne élnének rokonai vagy személyes ismerősei a határokon túl.

Erdély a magyar nemzeti tudatban kivételes helyet foglal el – olyasmit, mint Rigómező, azaz Kosovo a szerb nemzeti érzésben –: kiküszöbölhetetlen része a nemzeti múltnak. Ez magyarázza, hogy a hetvenes évek közvélemény-hulláma elsősorban Erdélyre összpontosult, az ott élő magyarok sorsával azonosult. Erdélyhez képest a magyarlakta Dél-Szlovákia vagy a Vajdaság csak másodlagos helyet kapott (a Vajdaság már csak azért is, mert ott a magyarok helyzete jobb, mint másutt). Kárpát-Ukrajnával volt a legkevesebb kapcsolat – a Szovjetunió mindmáig gondosan távol tartotta a kelet-európai tömegturisztikát –; de az ottani magyarokról már csak azért sem eshetik sok szó, mert ez közvetlenül a szovjet elnyomást vetné fel. Az ún. „lenini nemzetiségi politika” megsértését lehet számon kérni a román kormányzattól, esetleg még a csehszlováktól is, de nem lehet az oroszról és az ukrántól.

Az erdélyi nyelvrokonok és kisebbségi csoportok „felfedezésében” elől jártak az irodalmárok, de velük egyenrangú szerepet játszottak az etnológusok és a folklóristák. Itt nem is annyira a szakemberekről van szó,

mint inkább egy egész ifjúsági nemzedékről, amely hagyomány-kutatás céljából látogatott – valósággal *zarándokolt* – Erdélybe. A nosztalgia mellett e tömegmozgalom tényezője volt az is, hogy míg Magyarországon a gyors iparosítás és a mezőgazdaság sikeres modernizációja úgyszólván eltörölte a hagyományos falusi életformát, a Székelyföld egyes tájai még ma is szűzi szépségben tárják az utazó elé azt, ami valaha a magyar falu volt.

A kulturális élmény csak fokozatosan fordult át kisebbségvédelmi mozgalommá. Ehhez több dolog kellett: a kisebbségek helyzetének látványos rosszabbodása; szervezett ellenzéki mozgalom (Magyarországon), s végül: publikálási lehetőségek. Ez utóbbiról csak annyit, hogy ezt főként a nyugati magyarság teremtette meg; de ugyancsak a hetvenes évek fejleménye, hogy ilyenirányú kapcsolat lehetővé vált a magyar közvélemény és a Nyugaton élő magyar szellemi-politikai emigráció között. A kisebbségek helyzetének elemzése túlmenne e dolgozat keretein. Ezt megtettük sorozatunk korábbi számaiban¹⁹. Témánk szempontjából említésre méltó, hogy az elnyomott magyar népcsoportok védelmét illetően a különféle ellenzéki irányzatok tevékenysége összefonódik, ámbár természetesen vannak stílus- és szemléletbeli különbségek²⁰. Aláhúzendó továbbá e mozgások végtelenül békés és törvénytisztelő jellege. Akármennyi düh gyülemlett fel a kisebbségeket ért sérelmek miatt, mégsincsnek ez ügyben titkos klubok vagy ír-örmény típusú terrormozgalmak.

Az egész kérdéssel kapcsolatban azonban mindinkább tért hódít az a felismerés, hogy a leninizmus nem hogy nem segíti a megoldást, hanem – jelenleg – annak legfőbb akadálya. Ezt elsőnek a romániai Bíró Péter mondta ki²¹, újabban Csoóri Sándor.²²

*

Nem volna azonban helyénvaló a magyar társadalom öntudatra ébredését kizárólag a kisebbségi kérdésre korlátozni. A hatvanas években megkezdődött új korszaknak talán még fontosabb jellemzője a történetírás visszahódítása az ideológiától. Ebből a szempontból Magyarország úgyszólván egyedül áll a keleti blokk országai közül (az egy Lengyelország kivételével). Két egymást kiegészítő folyamatnak vagyunk szemtanúi, amelyben egyrészt a történetírók, másrészt a közönség játssza a főszerepet. A történetírók – legalábbis egy jó részük – fölmondták a pártpropaganda által rájuk kiosztott szolgálatot és a dogmatikus ítélkezéstől visszatértek a tények és tény-összefüggések elfogulatlan kutatásához. A közönség pedig, részben újságírók és írók közvetítésével, kifejezte, hogy miről is akar elsősorban hallani. A második világháború történetére vonatkozó szakszerű vagy memoár-irodalomnak – újabban pedig a Monarchia utolsó évtizedeire vonatkozó munkáknak is – elképesztő divatja támadt. A magyar társadalom újabb nemzedékei akarják megérteni, mi is történt az országgal²³. S meg akarják *tudni* azokat a tényeket vagy tény-összefüggéseket, amelyeket a marxista üdvtörténet oly hosszú időn át eltitkolt előttük. Az igény annál is erősebb, mert az *iskolai* tanításban az üdvtörténet mindmáig uralkodó.

A tényfeltáró történetírásnak és a közönségnek ebben az összetalálkozásában fejeződik ki leginkább az az öntudatra ébredési folyamat, amelyre fentebb utaltunk; szélesebb értelemben persze az irodalom és a film – sőt még a televízió is – érintve van. Ahol a szakemberek és az alkotók valóban elébemennek a közönség várakozásainak – tehát pl. a XIX. század földérítésében –, ott a folyamat békésen halad előre. Összecsapás ott van, ahol a történetíró kezét lefogja a politikai cenzúra. Fiatal értelmiségiek találkozóin viharos jelenetekre került sor, amikor számonkérték az illetékes hatóságoktól a jelenkor igazi történetére vonatkozó alap-információt.

Jóllehet ebben a vonatkozásban is van javulás, az erre vonatkozó igényt magán-beszélgetések, ellenzéki körök által szervezett „szabadegyetemi” előadások, s természetesen az importált nyugati szakirodalom elégíti ki. A fiatalabb nemzedékek lelkiállapotát azonban a hitetlenség és a gyanakvás jellemzi. Mint ahogy egy nagy port felvert értelmiségi találkozó egyik szónoka megjegyezte: 1948 óta „itt a nemzeti tudat, a történelmi tudat tudatos, rideg és kegyetlen szétverése folyt”²⁴.

Megjegyzendő, hogy ebben a „szétverésben” egy jó darabig a szaktörténetírás is résztvett. 1956-ig a szovjet marxizmus stílusában, az 1956-ot követő évtizedben pedig egyfajta apolitikus és gazdaság-centrikus szellemben, amely egy fokkal ugyan közelebb állt a tudományossághoz, mint az üdvtörténet, de ugyanolyan nemzetietlen volt. Paradox módon, ez az 1956 utáni apolitikus szakosodás tette lehetővé az 1970-es évek bátrabb és felelősebb történetírásának a kifejlődését²⁵.

Zárómegjegyzések

Túlzottan optimista következtetések nem volnának indokoltak. A hetvenes években megindult új eszmélődési hullámnak nyilvánvaló határt szab Magyarország külpolitikai helyzete és az uralmon lévő párt önlegitimációs rendszere. Ez a kettős korlátozás lényegében fenntartja a nemzet sérelemérzetét, legfeljebb biztonsági szelepeket hagy neki, amelyeken át elpárologhat az elégedetlenség.

Az 1983-ban meghirdetett ideológiai keményedés után még az sem bizonyos, hogy ezek a szelepek megmaradhatnak az elmúlt évtized szintjén.

A Kádár-rendszer egyik legnagyobb gyengesége, hogy külpolitikai síkon nem tud mit nyújtani. A független akarat hiányát leplező barátság-retorika megkopott.

A szomszéd népekkel való érdek- és cél-közösségben senki sem hisz, s ezzel a rendszer vezetői tökéletesen tisztában vannak. Maguk sem hisznek benne, de ahhoz, hogy Magyarország helyzetét a kelet-európai térségben új alapokra helyezzék, nincsen hatalmuk.

Marad a kölcsönös rezignáció: „így van, mert így van, kár is ellene lázadni”. Körülbelül ennyi ma a hivatalosan hirdetett internacionalizmus tartalma; furcsa, hogy ily pofon-egyszerű tan ébrentartásához oly népes ellenőr- és propaganda-hadra van szükség.

JEGYZETEK

1. Ezt a problémát a zsidó tragédia vonatkozásában mélyen-szántóan fejtegette Bibó István. Lásd összegyűjtött munkáinak (Bern, 1982, az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem kiadása) 2. kötetét, nevezetesen a „Zsidókérdés Magyarországon 1944 után” c. eredetileg 1948-ban közzétett vaskos tanulmány 1. szakaszát (id. mű 392-417. l.). – A magyar felelősség – vagy történelmi végzet – problémájának egy másik megközelítését lásd a jelen sorok írójának egy 1957-ben írott esszéjében: „Magyar Önismeret” (megjelent a Nagy Imre Politikai és Társadalomtudományi Intézet kiadásában, Brüsszel: *Szemle*, 1959, I. évf. 1. szám, 8-43. l.).

2. Az Oroszországba küldött magyar katonák szenvedéseiről még 1983-ban, vagyis negyven év múltán, sem volt szabad magyar szemmel és érzelemmel beszélni, mint ez egy televíziós sorozat idő előtti letiltása alkalmából bebizonyult.

3. Gondoljunk például Sztálinnak a Németország feletti győzelem pillanatában, 1945. május 8-án kibocsátott hadparancsára, ahol egyebek között a *szláv* népek évszázados álmának megvalósulásáról esik szó.

4. 1982 őszén Illyés Gyula egy egészen enyhe megjegyzése a vajdasági magyarok kulturális nehézségeiről valóságos sajtókampányt robbantott ki Jugoszláviában „a horthysta revizionizmus” veszélye ellen.

5. Lásd Jehuda Lahav: „Szovjet politika Erdélyben 1940-1946”, *Irodalmi Újság*, Párizs, 1979. jan-febr.

6. U.o.

7. V.ö. Balogh Sándor: „A népi demokratikus Magyarország külpolitikája 1945-1947”, Kossuth Kiadó, Budapest 1982.

8. Így például az *Új Látóhatár*nak az 1950-1975 évekre vonatkozó Repertóriumában egyetlen ilyen tárgyú cikket nem találtam.

9. Lásd pl. Kádár János 1956. november 1-i rádióbeszédét (*Magyar Füzetek*, 9-10. sz., 212-213. l.).

10. Egy korábbi dolgozatomban („Mítosz és modell. A magyar forradalom európai hatásáról”, *Irodalmi Újság*, 1977, 5. szám és *Magyar Füzetek* 9-10. szám) megpróbáltam elemezni, mit jelentett 1956 a magyar nemzet önbecsülése szempontjából. Lásd nevezetesen a M.F. 9-10. számában a 175. lapon.

11. E tényezők bővebb kifejtését adtam egy francia nyelvű dolgozatomban („Qu'est-ce que le 'kadarisme'?”, *Intervention*, Párizs, 1983, 3.

12. Állítólag Duray Miklós ügyében is volt színpalak mögötti közbelépés a magyar pártvezetőség részéről, s a Duray elleni eljárás felfüggesztése (lásd e kötetben alább, a 158. lapon) részben ennek volna köszönhető.

13. Hanák Péter: „Címeres furcsaságok”, *Élet és Irodalom*, Budapest, 1981. febr. 21.

14. Ion Lăncrănjan erdélyi román író 1982-ben megjelentette élesen magyarellenes könyvére („Cuvînt despre Transilvania”) a budapesti *Valóság* meglehetősen kemény választ közölt Száraz György történész (és MSzMP párttag) tollából ugyanaz év októberében. Egy vidéki folyóirat szerkesztőjének viszont baja lett abból, hogy a nevezett könyv ellen idő előtt és felsőbb jóváhagyás nélkül támadást intézett.

15. Lásd az MSzMP Központi Bizottsága 1983. április 12-13-i ülésének dokumentumait, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1983, 50-51. l.

16. Lásd alább, a 159. lapon.

17. „Válasz Herdernek és Adynak”, *Magyar Nemzet*, Budapest, 1977. dec. 25 és 1978. jan. 1. – Illyést e cikkért egy bukaresti lapban durván megtámadta a román Politikai Tudományok Akadémiájának elnöke. Illyésnek viszont a magyar hatóságok megtiltották, hogy személyesen válaszoljon. (E célra készített, de a fiókban rekedt válaszát a *Magyar Füzetek*

közölte: lásd 5. számunkban.)

18. Így pl. Illyés előszót írt a Janics-könyv elé, amely az 1945-48 közötti csehszlovákiai magyar-üldözések krónikája. („A hontalanság évei”, az Európai Protestáns Magyar Szabadegyletem kiadása, Bern-München, 1979.)

19. Lásd nevezetesen a *Magyar Füzetek* 5. számát („Kisebbségben”), a 6. és 12. számban közölt tájékoztató anyagokat, valamint a *Magyar Füzetek Könyveinek* 4. kötetét („Szlovákiai jelentés”).

20. Az ezzel kapcsolatos öncsalásokra irányítja rá a figyelmet Tamás Gáspár Miklós esszéje („A magyar kérdés”, *Magyar Füzetek*, 11. sz., 43-72. l.).

21. „Európai Napló, *Magyar Füzetek* 3. és 5. száma.

22. A szlovákiai Duray Miklós önéletrajzához írt bevezetésében („Kutyaszorító”, Püski-Corvin, New York, 1983). Csoóri ebben a kisebbségek kiszolgáltatottságát részben „a szocializmus végiggondolatlan eszmerendszeré”-re vezeti vissza, melynek intézményes következményei: az egypártrendszer, a magántulajdon fölszámolása és – a kisebbséget lelkiileg, nyelviileg, morálisan védő – egyházak megroppantása (id. mű, 17. lap). Csoórit ezért az állásfoglalásáért egy évi szilenciumra ítélte az informálisan intézkedő magyar kultúrhatóság.

23. Innen néhány szokatlan memoárnak (Kádár Gyula, stb.), illetve a magyar-szovjet háborúról szóló újabb történelmi regénynek (*Kompország katonái, Requiem egy hadseregért*) példátlan közönségsikere. Ez volt a helyzet Sára Sándor hamar leállított televíziós filmjével is („Pergőtűz”), amelyről egy kritikus helyesen állapította meg, hogy az „a művészek legősibb küldetését” célozta, azaz „a közös emlékek előhívását, az elfojtott tudattartalmak felszínre hozását, a fájdalmak és konfliktusok ’kibeszélését’” (*Mozgó Világ*, 1983, 9. sz., Budapest; Báron György filmelemzése). A nemzeti lét alapkérdéseiben a leninista kormányzati módszer az elfojtott tudattartalmak *visszaszorítása* volt; innen az eredendő feszültség.

24. A szóbanforgó lakitelki konferencia teljes anyagát lásd: *Forrás*, Kecskemét, 1979, 9. sz. – Az idézett mondat Ratkó József felszólalásában található.

25. Az 1956 utáni magyar történetírás tendenciáiról lásd Kovács András: „Két kiegyezés”, *Magyar Füzetek*, 12. sz., 32-61. l.